

Коростишівська міська Рада Житомирської області
Державний комітет України з питань науки та технології
Житомирський державний педагогічний інститут ім. І.Франка
Житомирський історико-філологічний інститут
регіональних досліджень

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ І ЛІТЕРАТУРИ ВОЛИНІ ТА КИЇВЩИНИ

Збірник наукових праць

частина 2

Житомир
видавництво «Волинь»

1999

Зміст

КОРОСТИШІВ В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

частина 1

Л.В.Баженов, С.Е.Баженова Коростишівська земля в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.....	3
Р.Ю.Кондратюк Основні етапи адміністративно-територіального поділу Коростишівщини.....	10
В.М.Мойсієнко Коростишів у актових книгах Житомирського гродського уряду XVI - XVII ст.....	13
В.О.Єршов Герб Коростишева.....	16
З.В.Вайднер Історія Коростишівського косяголу.....	21
А.М.Демченко Коростишівське педагогічне училище: з історії становлення.....	24
Л.В.Баженов Олександр Іванович Тарнавський - освітній діяч, краєзнавець Волині й Поділля.....	43
С.П.Пінчук Коростишів у житті й творчості С.Васильченка.....	46
М.І.Лавринович Демократичні традиції Коростишівського педучилища.....	54
В.І.Тимошенко З славної когорти випускників Коростишівської вчительської семінарії.....	58
Г.В.Писарська Педагогічне училище в 1917-1941 роках.....	59
В.В.Єремєєв Примхлива фортуна Євгена Шабліовського.....	67
Т.М.Бондаренко На зіткненні епох.....	73
Г.В.Токменко Півстоліття в педагогічному училищі.....	80
В.М.Слівінський Класик єврейської поезії з Коростишева.....	94
В.М.Слівінський	

Дмитро Іванович Потехін	100
В.М.Слівінський Осередок відпочинку, творчості і таланту.....	104
В.В.Білобровець Євген Михайлович Кудрицький - педагог, мовознавець, перекладач.....	113
Л.Т.Ярмоліцька Свідок епохи.....	119
Н.А.Антонюк «Народився і жив для людей».....	125
С.Ф.Зубович Про фауну остракод з водоймищ Коростишівщини.....	136
І.Г.Пащук Композиторська та музикознавча діяльність З.Д.Заграничного і В.П.Горностая.....	139

ГУСТАВ ОЛІЗАР -
ВИДАТНИЙ СИН КОРОСТИШІВЩИНИ

О.И.Родичкина, И.Д.Родичкин Густав Олизар - жизнь, творчество и общественная деятельность.....	142
В.О.Єршов Густав Олізар - поет, перекладач, мемуарист.....	150
Л.Д.Наумець Густав Олізар - сподвижник декабристів.....	160

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

О.М.Завальнюк Волинянин Іван Огієнко - будівничий і ректор Кам'янець-Подільського Державного українського універ- ситету (1918-1920 рр.).....	163
С.П.Щерба І.І.Огієнко і духовність українства.....	170
М.О.Багмет, Н.М.Жук Подвижник українського ренесансу І.І.Огієнко - уродженець м. Брусилова.....	176
Г.О.Осетрова Адольф Янушкевич - друг Адам Міцкевича, прототип Адольфа з III частини «Дзядів».....	178
В.М.Вінюкова Ежі Володими́рський в житті та в літературі.....	182
О.Б.Лаговський	

Походження Юзефа Ігнаці Крашевського і його родівід...	184
А. М. Лісовський Волинь в «Кінармії» І. Бабеля.....	186
С. О. Пультер М. М. Коцюбинський у Житомирі.....	190
В. Ф. Шинкарук Образи земляків у творчості Максима Рильського	194
П. В. Білоус Поет Михайло Клименко: портрет на тлі ХХ віку.....	202
О. П. Новик Відтворення історії Києва у творах Івана Леванди.....	209

частина 2

В. А. Шмарчук Деякі штрихи з життя і діяльності шляхетного і талановитого роду Симиленків.....	225
С. С. Димченко Таємниці пізнання таланту і майстерності видатного українського дослідника (До 80-річчя Миколи Гордійчука).....	230
М. М. Будз, О. К. Никон Образно-тематичні та інтонаційно-жанрові джерела народної музики у творчості Віктора Косенка.....	234
А. Т. Малькевич Доля молодої жінки у сімейно-родинній пісні Житомирщини «Як невістка тополею стала».....	240
С. Л. Чернюк Етнологічний дискурс обряду розплетин (на матеріалах весільної обрядовості поляків Житомирщини).....	248
Л. В. Бойчук, В. В. Вітренко Про структуру українських прислів'їв і приказок Волинського краю.....	254
Л. К. Войславський, К. Д. Тараманова Зібрання бердичівських видань XVIII - початку XIX ст. у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.....	268
В. А. Пивоваров Сторінки історії української книги на основі фонду рідкісних і цінних видань Житомирської обласної універсальної бібліотеки.....	268
Г. Л. Махорін, М. Г. Махоріна Типологія прізвищ на матеріалах Ружинського району Жито- мирської області.....	270

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ І КИЇВЩИНИ

В. М. Семещук Діяльність князів Острозьких на Волині.....	274
О. С. Кузьмін Промисловість Житомирщини капіталістичної стадії (XIX-поч. XX ст.).....	276
Т. М. Соловйова Сільськогосподарський розвиток Волинської губернії у першій чверті XIX ст.....	285
О. С. Кузьмін, Ю. Г. Чернявська Традиційні промисли та ремісництво на Житомирщині (XIX-початок XX століть).....	289
Ю. І. Бодров Історія Уманщини на сторінках «Памятников, изданных Времен- ной комиссией для разбора древних актов».....	295
Л. Г. Коган Из истории градостроительства Новограда-Волынского.....	301
В. С. Ваховський, Коган Л. Г. Источник духовности.....	310
Л. А. Антошевська Городниці та її порцелянова мануфактура в кінці XVIII-XIX ст.....	312
В. С. Ваховський Залізниця Гришино - Рівне.....	316
В. В. Вітренко, Г. І. Вітренко Конгрес німецьких колоністів у 1918 році у місті Новограді-Во- линському.....	320
О. В. Ткаченко Авіатори з родини Терещенків.....	325
С. В. Олійник Підрозділи Української Галицької Армії на Волині та Київщині в 1919 році.....	331
А. А. Лисенко Данило Ількович Терпило (Зелений) - отаман Дніпровської дивізії.....	337
О. М. Білобровець Державне будівництво і опозиційні військові формування на Волині в 1920-1923 рр.....	348
В. К. Молоткіна Культурно-освітня діяльність молодіжних організацій на Правобережній Україні в 20-ті роки XX ст.....	353
В. М. Попрійчук Розвиток цукрової промисловості Житомирщини періоду НЕПу (1921-1928 рр.).....	359
С. І. Жиліук Репресії духовенства на Житомирщині в 30-х роках.....	373

Е. Н. Загривий

От Таращи до Берлина (Боевой путь гвардейского Краснозна-
мённого Таращанско-Берлинского стрелкового
полка 1918-1945 гг.)..... 377

О. М. Гичко

Вони були першими 386

В. В. Чупира

Села Житомирщини: сторінки історії..... 388

Ф. Я. Ступак

Академік М. Д. Стражеско:
на перехресті людських доль..... 395

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

П. Д. Ткачук

Освіта і література на Правобережній Україні
в XVI - на початку XVII століття..... 399

Л. М. Ершова

Жіноча освіта на Волині до 1831 року..... 407

А. П. Ткачук

Освітня політика царського уряду на Україні
та її реалізація на Волині (XIX-поч. XX ст.)..... 418

Т. В. Тронько

Діяльність Міністерства народної освіти
в галузі середньої освіти жіноцтва
Правобережної України
в другій половині XIX ст..... 426

В. А. Нестеренко

Освітні заклади національних меншин
південно-східної Волині в 20-30-ті роки XX ст..... 433

Г. П. Мокрицький

Поправки до енциклопедичної біографії академіка
архітектури Карла Маєвського на підставі документів
з архіву Житомира 440

Довідки про авторів 214, 445

ЖИТОМИРСЬКЕ КРАЄЗНАВЧЕ ВИДАВНИЦТВО «ВОЛИНЬ» це –

- науково-популярна і популярна література, путівники, буклети, що виховують читача патріотом своєї малої батьківщини
- це книжки в серії «Історія підприємств Житомирщини», «На карті Житомир», «Пам'ятки рідного міста»

За нашими плечима понад 160 назв книжок та інших видань суспільно-корисної тематики загальним тиражем понад 370 тисяч примірників.

У нас, зокрема, вийшли і є такі видання:

- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Вулиця Івана Огієнка. - Житомир: Журфонд, 1997. - 16 с. [Серія "На карті міста". Кн. перша]
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Вулиця Бориса Тена. - Житомир: Волинь, 1997. - 24 с.; 30 іл.; 4 сх. [Серія "На карті міста". Кн. друга]
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Майдан Рад: Архітектурно-краєзнавча фоторозповідь. - Житомир: Волинь, 1998. - 52 с. Серія "На карті міста". Кн. третя]
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий нарис / Фото С. А. Глабчука. - Житомир: Журфонд, 1997. - 32 с.; 34 іл.
- ЖИТОМИР: сувенірний фотоальбом з текстами на укр., рос., англ., німецькій, франц., польськ. мовах / текст і укладання Г. П. Мокрицького, фото С. А. Глабчука. - Житомир: Журфонд, 1997. - 104 с. (в тв. палітурці); 129 іл.; 1 сх.
- ХАРЧИШИН В. Т. Ботанічний сад Державної агроекологічної академії (в Житомирі) / фото С. А. Глабчука, В. Т. Харчишина, Г. П. Мокрицького. - Житомир: Журфонд, 1997. - 32 с. 41 іл.; 1 сх.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Абетка "Житомир" / Худож. Н. І. Шмідт. - Житомир: Журфонд, 1996. - 64 с. 33 іл.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Будівники магістралей: (Житомирському ШБУ-19 – п'ятдесят). - Житомир: Волинь, 1998. - 52 с.; 94 іл.; 1 кольорова вклейка з планом "Великого Житомира" [серія "Історія підприємств Житомирщини". Кн. восьма]
- ГАЛАНЕВИЧ П. Є. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам. - Житомир: Журфонд, 1996. - 96 с. - 87 іл. [серія "Історія підприємств Житомирщини. Кн. четверта]
- HUGO KARL SCHMIDT. DIE Evangelisch-Lutherische Kirche in Wolhynien (Хуто Карл Шмідт. Євангелістсько-лютеранська церква на Волині - нім. мовою). - Житомир: Волинь, 1998. - 168 с.; 114 іл.; 1 сх. -
- ЖИЛЮК С. М. Російська церква на Волині: (Монографія). - Житомир: Журфонд, 1996. - 174 с.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П., Сніжко В. Б. Перша школа на Крошині: 100 років історії: (Від церковно-парафіяльної до загальноосвітньої № 16). - Житомир: Видавництво "Волинь", 1999. - 32 с. - 31 іл. [Серія "Житомир: Пам'ятки рідного міста". Кн. 7].
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Вежа на Пушкінській: (До 100-річчя Житомирського водопроводу): Архітектурно-краєзнавчий нарис / Серія "Пам'ятки рідного міста". - Кн. 6. - Житомир: Вид-во "Волинь", 1998. - 48 с. - 40 іл.; 4 мал., 2 сх.
- КОСТРИЦЯ М. Ю., Мокрицький Г. П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини: (ліностровані біографічні нариси). - Житомир: "Журфонд", 1995. - 204 с.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Розповіді про Житомир: П'ятнадцять оповідей з минулого і сучасного міста: (Читанка і путівник для дітей та дорослих) / Вид. друге, допов. - Житомир: Журфонд, 1995. - 32 с.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Водопровід Житомира: 100 років історії. - Житомир: Вид-во "Волинь", 1999. - 96 с. [Серія "Історія підприємств Житомира". Кн. 9]
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Церква Різдва: Історичний шлях: (Від лютеранської кірхи до храму євангельських християн-баптистів з християнської школою в Житомирі): Архітектурно-краєзнавчий нарис українською, англійською, німецькою (текстівки) мовами / Фото В. Ф. Гереза та Г. П. Мокрицького. Переклад І. М. Гадзевича, Т. А. Шибінської. - Житомир: Вид-во "Волинь", 1999. - 48 с., 41 іл., 1 сх. [Серія "Пам'ятки рідного міста". - Кн. 8]
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Історія зв'язку на Житомирщині. - Житомир: "Журфонд", 1995. - 32 с.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Залізнична станція Житомир: Історико-краєзнавчий нарис. - Житомир: Журфонд, 1996. 52 с.
- МОКРИЦЬКИЙ Г. П. Будинок на Старому бульварі, 7: Сто років шляху: Від окружного суду до Державної агроекологічної академії України: (Архітектурно-краєзнавчий нарис). - Житомир: Журфонд, 1997. - 32 с. [Серія "Пам'ятки рідного міста". Кн. 5].
- РОДИНА ВОЛИНЬ: (Збірник статей і спогадів про життя німців на території сучасних Житомирської, Рівненської і Волинської областей / Упоряд. Н. Арндт, Г. Мокрицький. - Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. - 212 с.

262025 Житомир-25, вул. Вітрука, 29 «Видавництво «Волинь».
Наш телефон/факс 041-2-39-58-77

17. *Ibidem.* – С. 167.
18. Пироговский С. Материалы для истории Волины. – Житомир, 1872. – С. 282.
19. Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV. Warszawa, 1895. – S. 904.
20. Державний архів житомирської області (Далі ДАЖО). Ф.71, оп.1. – Арк. 329, 406.
21. Розвиток народної освіти. *Op. cit.* – С. 34.
22. Пироговский С. *Op. Cit.* – Житомир, 1872. – С. 102.
23. Батюшков П. *Op. cit.* – С. 120.
24. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. – К., 1995. – С. 318 – 319.
25. Pamiętniki z życia Ewy Feliskiej. Serya 2. T. 1. – Wilno, 1858. – С. 332.
26. Магур П. Дві доли / Г. Гулевичівна-Лозка – фундатор братської школи та А. А. Ходкевич – руйнівниця острозької академії // Освіта. – 1995. – С. 29.
27. Słownik Geograficzny. *Op. cit.* – S. 907.
28. Зинченко Н. *Op. cit.* – С. 10.
29. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. – К., 1995. – С. 22.
30. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России (1790-1828). – СПб., 1893. – С. 261.
31. Michał Rolle. Tadeusz Czacki i Krzemleniec. – Lwow. – 1913. – С. 30.
32. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII-XIX вв. Т. 1. – СПб., 1912. – С. 606.
33. Волинские Епархиальные ведомости. – 1912, – № 50. – С. 982.
34. Daniel Beauvois. Szkolnictwo Polskie na ziemiach Litewsko-ruskich 1803-1832. T. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin. – 1991. – S. 205.
35. Michał Rolle. *Op. cit.* – С. 30-38.
36. Волинские Епархиальные ведомости. – 1912. – № 45. – С. 30-38.
37. Michał Rolle. *Op. Cit.* – С. 38.
38. *Ibidem.* – С. 40.
39. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России (1086-1796). – СПб., 1893. – С. 262-263.
40. Michał Rolle. *Op. cit.* – С. 40.
41. Лихачёва Е. *Op. cit.* – С. 262.
42. Шамаева К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. – К., 1996. – С. 82.
43. ДАЖО. Ф.71, оп.1, спр.330. – Арк. 87.
44. Michał Rolle. *Op. cit.* – С. 36.
45. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1992. – С. 177.
46. Визе Л. О женском воспитании и образовании. (Б.в.д.) – С. 10-11.
47. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902). – СПб., 1902. – С. 210.

А.П.Ткачук

м. Луцьк

Освітня політика царського уряду на Україні та її реалізація на Волині (XIX-поч.XX ст.)

Після третього поділу Польщі на приєднаних до Росії у 1795 р. землях було утворене Волинське намісництво. 9 вересня 1797 р. його було реорганізовано у Волинську губернію, головним містом якої став Звягель (Новоград-Волинський), а з 1804 р. – Житомир. Таким чином, наприкінці XVIII ст. Волинь увійшла в нову історичну епоху.

Загальні тенденції освітнього розвитку з цього часу почали визначатися з інтересів імперського політичного режиму, який було встановлено на новоприєднаних до Російської імперії територіях. Прогресивні зрушення в організації та діяльності системи освіти в Україні в XIX ст. були спричинені господарськими потребами держави в освічених працівниках і вимагали поширення освіти серед народних мас.

Після створення у 1802 р. Міністерства народної освіти було внесено певні зміни в систему вже існуючих шкіл. У кожному губернському місті створювалася гімназія, в повітовому місті – повітове училище. При кожній церковній парафії запроваджувалися однорічні парафіяльні школи, до яких приймалися діти «всякого стану без розрізнення роду і віку». Урядовими рішеннями було задекларовано постійний зв'язок між школами різних ступенів. Та фактично для розповсюдження грамотності серед народу зроблено було небагато. Казна виділяла недостатню кількість коштів для утримання шкіл, передаючи їхнє фінансування органам місцевої влади або поміщикам чи селянам парафії. Крім того, реалізації послідовного зв'язку шкіл різних ступенів перешкоджав принцип становості, який залишався провідним в урядовій освітній політиці. Так, в Статуті 1804 р. відмічалось, що дітей кріпосних селян не дозволяється приймати у гімназії. У затвердженому в 1828 р. Статуті навчальних закладів наголошувалося, що парафіяльні училища призначалися для дітей «нижчих чинів», повітові трьохкласні училища створювалися для дітей «купців, ремісників та інших міських жителів». В гімназіях мали одержувати освіту, головним чином, діти дворян, чиновників, багатого купецтва. Рескрипт уряду від 19 серпня 1827 р. ще раз підтвердив вимогу, що кріпосні селяни не повинні допускатися в гімназії та університети і, що вони можуть навчатися лише в школах, де «предмети не вищі тих, які викладаються в повітових училищах». /1, 152, 180/

Така політика привела до того, що за даними на середину 40-х років XIX ст. у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській та Полтавській губерніях, з населенням понад 7 млн. чоловік, було лише близько 10 тис. учнів, причому 70% з них становили діти дворян, духовенства, чиновників, купців./2, 427/

Для селянських дітей призначалися, в основному, церковно-парафіяльні школи, початкові училища різних типів та школи грамоти, навчальні програми яких були надзвичайно спрощеними і зводилися до забезпечення в учнів елементарної грамотності. Нестача приміщень, підручників, навчального приладдя, низька матеріальна забезпеченість не сприяли нормальному функціонуванню шкіл./3, 39-40/. У парафіяльних школах учителювали, як правило, священики чи дяки, які не мали спеціальної підготовки. Лише у другій половині XIX ст. в Україні та у кінці цього ж століття на Волині з'явилися педагогічні заклади, які готували вчителів початкових шкіл. Зокрема, Острозька (з 1893 р. – Дедеркальська)

семінарія відкрита у 1875 р. та Житомирська - у 1913 р. Педагогічну освіту давали також дворічні курси, відкриті при Житомирському двокласному училищі у 1903 р. та Рівненському другому вищому початковому училищі у 1919 р./4, 73/. Вчителів-жінок готували школа у селі Секунь Ковельського повіту, а також жіноча Житомирська церковна учительська школа при Корецькому монастирі./5, 703/. Однак, ці навчальні заклади не забезпечували необхідною кількістю вчителів, і тому на місцях продовжувало працювати багато осіб, які не мали спеціальної педагогічної підготовки.

Разом з тим, соціально-економічні зміни, які об'єктивно вимагали розповсюдження грамотності, призвели до урядових реформ 60-х років. У виданому 1864 р. «Положенні про початкові народні училища» декларувалася безстановість освіти.

Основними навчальними закладами, які давали середню освіту, залишалися гімназії. Згідно з новим статутом 1864 р. засновувалися повні (семикласні) гімназії та неповні (чотирикласні) прогімназії. Формально вони вважалися безстановими, однак навчались в них переважно діти дворян, духовенства, чиновників і т.п. Гімназії поділялися на класичні та реальні. У перших перевага надавалася гуманітарним дисциплінам, і їх випускники могли без іспитів вступати до університетів. У реальних гімназіях здебільшого вивчали природознавство, фізику, математику, європейські мови. Закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних закладів. У 1871 р. термін навчання у класичних гімназіях був продовжений до восьми років. Замість реальних гімназій створювалися реальні училища з сьомим додатковим класом для бажаючих вступити до вищих спеціальних навчальних закладів. Причина виділення класичних гімназій полягала в тому, що викладання в них класичних мов та давньої історії розглядалося урядом, як панацея від усіх бід, порятунком молоді від «революційної зарази». /2, 539/.

У 70-ті роки усі гімназії були перетворені у класичні. Уряд намагався змінити соціальний склад учнів гімназій, видавши 18 червня 1887 р. так званий циркуляр про «кухарчиних дітей», що було відвертим реакційним актом. У ньому вказувалося, що «при неуклонном соблюдении этого правила гимназии освободятся от поступления в них детей кучеров, лакеев, прачек и тому подобных людей, детей коих, за исключением разве одаренных необыкновенными способностями, вовсе не следует выводить из среды, к коей они принадлежат». /1, 237/.

Говорячи про урядову політику царизму в галузі освіти, не можна обминути питання про становище вчителя. Щоб одержати місце в школі, він разом з документами про освіту, зобов'язаний був представити шкільній адміністрації свідоцтво від департаменту поліції про свою безсумнівну благонадійність. За кожним кроком вчителя було встановлено найсуворіший нагляд як з боку

шкільного керівництва й цілої армії інспекторів, так і з боку священника і урядника. Робота вчителя обмежувалася жорсткими рамками навчальної програми і плану.

Формально питання про благонадійність закріпив указ від 10 листопада 1879 р., який передбачав захист навчальних закладів від викладачів, неблагонадійних в політичному і моральному відношенні. Він гласив: «...иметь всегда достоверные сведения о политической благонадежности и нравственных качествах кандидатов, желающих занять преподавательскую должность в этих заведениях, признавая полезным свойство в сем отношении учебному ведомству со стороны местных гражданских начальств...». /6, 50/.

Російське самодержавство прагнуло міцно тримати виховання підростаючого покоління під своїм неослабним контролем, шляхом створення з вчителів слухняного зняряддя офіційної міністерської педагогіки.

Однією з причин нижчого рівня грамотності українського населення, в порівнянні з центральними губерніями Росії, була колоніальна і русифікаторська політика царизму, в наслідок якої швидкими темпами знижувалася грамотність українського населення, перетягувалася на російську службу українська політична еліта, руйнувалися культурні центри і матеріальні засоби розвитку української культури. Народ, серед якого в другій половині XVII ст., за свідченнями арабського мандрівника Павла Алепського, «всі, за винятком небагатьох,... навіть більшість їх жінок і дочок, вміє читати, і знає порядок церковних служб і церковні наспіви», /7, 6/ наприкінці XIX ст. займав за рівнем грамотності одне з останніх місць в Російській імперії.

Освітня політика царського уряду в Західній Україні після її приєднання до Росії мала особливий характер. Катерині II та її наступникам були ближчими інтереси польської шляхти, ніж інтереси українського населення. Куратор Віленського навчального округу князь Чарторийський та його помічник Тадеуш Чацький активно сприяли тому, щоб весь край вкрився мережею добре устаткованих польськомовних навчальних закладів, які б вели навчання в патріотичному польському дусі. До процесу ополячення українського населення прилучилося католицьке та уніатське духовенство, яке повинно було відкривати школи при всіх приходських церквах і при всіх монастирях. /8, 35/

Ситуація змінилася після польського повстання 1831 р., коли російський уряд почав масово закривати польські школи. На Волині були закриті Клеваньське, Межирицьке і Овруцьке повітові училища, а також міські училища в Житомирі, Овручі, Ізяславі, Старокостянтинові, Кремунці, Почаєві, Дубно, Луцьку, Торчині, Володимирі-Волинську і інших містах. /9, 258/. В Кременці було закрито славетний польський ліцей, замість якого у Києві заснували російський університет Святого Володимира, визначаючи зав-

дання якого міністр освіти Уваров відверто сказав: «Університет Святого Володимира - моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети...поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії». /10, 191/. На зміну колонізації прийшла русифікація. Російська мова замінила польську в усіх сферах культурно-освітнього життя.

Українська передова культурна громадськість в ці роки голосно заявляла про своє прагнення відновити, принаймі, деякі елементи національної школи. Готуються до видання українські підручники для початкової школи - «Грамматика» П.Куліша, «Українська абетка» М.Гатцука, «Домашня наука» К.Шейковського, «Букварь южнорусский» Т.Шевченка - всі вони були видані майже одночасно, протягом 3-4 років. /11, 166/.

Широкий просвітницький рух вилився у так звані недільні школи для народу, які повсюдно відкривалися у 50-60-х роках. Зокрема, на Волині у 1861 р. такі школи почали працювати при Житомирській гімназії, дивізійній фейерверській школі, архиєрейському будинку, у с. Молозькові Новоград-Волинського повіту і в інших місцях. /4, 73/. Однак оскільки недільні школи були національними за змістом, формою і духом навчання, то невдовзі указом від 10 червня 1862 р. їх було наказано закрити і відновлені вони були значно пізніше. Наприклад, у 1862 р. студент Київського університету Г.Средзінський організував у с. Холоневичі, що на Волині, українську школу, в якій навчалося кілька селянських дітей. До шкільної програми він увів «Псалми Давидові» Т.Шевченка. Незабаром керівник Луцької повітової поліції доніс про це генерал-губернаторові в Київ і школу було закрито. /12, 76/.

Поява українських національних шкіл, видання підручників викликало у міністра внутрішніх справ Валуєва відчуття небезпеки для Російської імперії, і він видає 20 червня 1863 р. сумнозвісний «Валуєвський циркуляр». У ньому вказувалося, що «більшинство малороссов весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский так же понятен малороссам и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый русский язык». /13, 113/. Наказ забороняв видання українською мовою, адресовані народу, а також наукового і літературного характеру, давав необмежене право цензурі стримувати розвиток художньої літератури, а офіційній владі жорстко переслідувати українську інтелігенцію за «сепаратизм», «мазепинство», «українофільство» і т.п. /11, 173/.

Однак, не дивлячись на цей указ, українська інтелігенція через декілька років активізувала свою культурно-просвітницьку

діяльність. Зокрема, в Києві, у 1872 р. було засновано відділ «Географічного товариства», який відразу став центром українського відродження та згуртував навколо себе кращі наукові сили на чолі з професором П.Чубинським. Але невдовзі Олександра II проінформували про «підригну діяльність» української інтелігенції, і він призначив імператорську комісію, яка рекомендувала цілком заборонити ввезення і публікацію українських книжок, користуватися українською мовою на сцені, заборонити тексти українською мовою до нот. До винятків належало: друкування історичних пам'яток і документів (в оригіналі), творів красного письменства, які мали піддаватися місцевій і головній цензурі. Крім того, було рекомендовано закрити «Киевский телеграф» і припинити субсидування галицької проросійської газети «Слово». Міністерство освіти отримало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або ж українофілами, замінити вчителів українофілів на росіян. Словом, намагання паралізувати український рух ставали більш систематичними та безжальними, ніж заходи, передбачені Валуєвським указом. Олександр II, який відпочивав у німецькому містечку Емс прийняв усі рекомендації комісії, і 18 травня 1876 р. набув чинності Емський указ. /10, 250/.

Русифікацію українського краю повели у широкому масштабі, дійшовши до того, що почали за неї платити. Так, згідно законів від 21 листопада 1869 р. та 13 червня 1886 р., чиновникам усіх відомств призначили платню за реалізацію русифікаторської політики.

Згадані вище заборони є лише найпомітнішими у XIX ст., бо крім них було ще безліч інших, які не лише затримували розвиток національної мови, але й були спрямовані на її повне знищення. 8 жовтня 1891 р. було видано новий закон про українську мову. Ним дозволялося друкувати словники української мови, але російським правописом; театр український суворо заборонявся, а окремі сценічні вистави поставлено в «зависимість от усмотрения высших местных властей в каждом отдельном случае». Крім того, уряд наказував цензорам, що вони повинні українські твори «с особой строгостью и вниманием рассматривать, запрещая при этом не только всё противоречащее цензурным правилам, но при малейшем к тому поводе, по возможности сокращая число таких бездарных произведений в целях чисто государственных». /13, 115/.

Здавалося б, далі цих наказів іти було нікуди. Проте, у 1894 р. знову категорично нагадується про заборону ввозу книг з-за кордону. У 1895 р. було заборонено усі дитячі українські книги з мотивацією: діти повинні вчитися «по-русски». Такі слова, як «Україна», «Запорізька Січ», «Козак» вважалися нецензурними. Українська грамматика дістала такий присуд: «Наивно было бы наде-

ються на дозволення печатати граматику того языка, который не должен существовать». /14, 374/.

Початок ХХ ст. не вніс в урядову політику царизму нічого принципово нового. Навіть, після скасування в ході революції 1905-1907 рр. заборонних указів 1863, 1876, 1881 рр. продовжувала існувати заборона в школах України української мови. Циркуляром Столипіна від 10 січня 1910 р. весь український народ було зачислено до іногородців, у яких відібрано всі громадянські права, зокрема право мати свої національні культурно-освітні товариства.

Характеризуючи згубну політику царизму щодо народної освіти, на основі узагальнення власних вражень, добутих протягом багаторічного вчителювання в селах України, письменник-демократ С.Васильченко писав у 1911 р.: «Школа з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями тільки по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона серед рідних сіл; круг неї шумить життя, народна пісня, мова, народний гумор, б'ються у вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в ній живій мові». /2, 113/.

Результати освітньої політики царського уряду на Волині вилилися в такі цифри. У співвідношенні до всіх мешканців губернії на кінець ХІХ ст. навчалися лише 3,81% осіб. З 1895 по 1911 р. кількість учнів зросла до 5,5%. Недостатньою була кількість початкових шкіл, з яких лише 43,3% мали своє приміщення, і 85,5% - по одній кімнаті. Формально всі діти мали право на освіту, однак у 1910-1911 навчальному році поза школою залишилося 24 тис. дітей. За статистику 1911 р. в губернії лише 22,3% вчителів початкових шкіл мали спеціальну педагогічну освіту, а вищу - 0,1%. Дуже мало було середніх загальноосвітніх шкіл, з них всього 22 школи-гімназії, у яких у 1911 році навчалося 5494 учні. /15, 386/.

Зрозуміло, що за таких умов Волинь за рівнем грамотності не займала передових позицій. Перепис 1897 р. засвідчив, що серед 50 губерній європейської частини Російської губернії Волинська займала 39 місце. Якщо в Естляндській губернії, яка за рівнем освіченості населення займала перше місце, уміли читати й писати 77,9%, то у Волинській лише 17,2%.

Даний перепис населення виявив парадоксальну, на перший погляд, ситуацію у рівні грамотності серед мешканців різних національностей краю. Його дані засвідчують, що найвищий відсоток людей, які вміли читати й писати, був у чехів (59%), далі йшли німці й росіяни (відповідно 37,8% і 37%). За ними знаходилися поляки й білоруси (близько 26%). Останнє місце займали українці (9,3%). Результати перепису яскраво засвідчили, що російському самодержавству не були потрібні освічені українці. Так їм легше було доводити, що вони є малоросами.

Заборона російським урядом української мови привела до того, що за даними перепису 1897 р. переважна більшість мешканців

Волинської губернії отримала освіту російською мовою (73,1% від загальної кількості грамотних), 26,9% мешканців нашого краю отримали освіту на рідній мові (польській, чеській, німецькій і т.д.). Але даремно було б шукати у матеріалах перепису дані про людей, які отримали освіту українською мовою. Їх просто не було, оскільки в губернії не було жодної української школи. /16, 113/.

Таким чином, політика русифікації царського уряду в Україні руйнувала українську культуру в цілому і освіту зокрема. Про наслідки цього процесу Іван Огієнко писав так: «Вони зробили те, що багато українців відбилися від рідного поля, відстали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостик «в» до свого прізвища і зробилися «тоже малоросіянами». Русифікація через школу, через суд та церкву широкою рікою текла до життя українського. Вона зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки українців нищилися... Руйнувалася й культура простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не дивно, що на Україні більше, ніж де, вийшовши з школи стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння». /13, 123/.

1. Зезика М.Р., Кошман Л.В., Шульгин В.С. История русской культуры. - М., 1990. - 432 с.
2. Історія України. Курс лекцій. - Кн. І. - К., 1991. - 574 с.
3. Див.: Ткачук А., Жилук Л. Стан початкової освіти на Волині у другій половині ХІХ - 1900-х рр. // Науковий вісник ІДУ. - 1997. - № 3. - С. 39-44.
4. Шандра В.С. Розвиток освіти у Волинській губернії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.), Минуле і сучасне Волині: ІV Волинська наукова історико-краєзнавча конференція. - Ч. ІІ. - Луцьк, 1990. - С. 72-75.
5. Волянские епархиальные ведомости. - 1899. - № 26.
6. Лаурсон А.М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. - Петроград, 1916. - № 5.
7. Березівська Л. Просвітницькі товариства Київщини // Рідна школа. - 1997. - № 5.
8. Андрухов П. Волинська земля. - Сокаль, 1992. - 88 с.
9. Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888. - 414 с.
10. Субтельний О. Україна: історія. - К., 1992. - 512 с.
11. Культура українського народу / Під. ред. Русанівського В.М., Вереса Г.Д. і ін. - К., 1994. - 272 с.
12. Поліщук М.С. «...На Україні повинна бути українська школа...» // Рідна школа. - 1993. - № 11-12.
13. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. - К., 1992. - 141 с.
14. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. - К., 1993. - 447 с.
15. Киричук М.Г. Волинь - земля українська. - Луцьк, 1995. - 392 с.
16. Поліщук Ю.М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. - Житомир: «Журфонд», 1996. - С. 113-114.